

Economisch stemmen in Nederland

C.P. Middendorp en P.R. Kolkhuis Tanke*

Summary

Economic Voting in the Netherlands

An attempt to integrate various previous approaches to economic voting in one 'ideal type' model is made. Several LISREL-models were tested in The Netherlands. We found that, like in most American studies, voters' experience with and evaluation of governments policies' effects on the National Economic Condition are a more important determinant of the vote than voters' evaluation of the effects of government policies on one's Personal Economic Condition. Differential models for various social classes were found (cf. Weatherford, 1978), but 'self-reliants' had similar determinants of the vote as compared to 'government reliants'. The specifying effect of 'party identification' on the vote was discussed. It seems that about 10-15% of the Dutch vote can be considered to be determined by economic evaluations, mainly of government policies, perceived effect on the national economy.

1. Inleiding

In landen waar het regeringsbeleid per definitie inzet van de verkiezingen is (doordat het door één partij wordt bepaald; bijv. de Verenigde Staten, Groot-Brittannië) is vaak het verschijnsel geconstateerd dat een gunstige

- * Dit artikel is tot stand gekomen op basis van de doctoraalscriptie en het zelfstandig onderzoeksproject van P.R. Kolkhuis Tanke onder begeleiding van C.P. Middendorp. Dr. C.P. Middendorp is verbonden aan de vakgroep Politicologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Drs. P.R. Kolkhuis Tanke is verbonden aan het Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (IVA) van de Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.

economische ontwikkeling de regerende partij stemmen oplevert terwijl een neergaande lijn de oppositie versterkt.¹

In deze landen wordt sinds enige tijd gepoogd om dit op geaggregeerd niveau geconstateerde verschijnsel te verklaren uit *individuele* stemmotieven. De centrale vraag daarbij is: in welke mate spelen individuele evaluaties van de economische situatie en de ontwikkeling daarin, alsmede de gepercipieerde verantwoordelijkheid daarvoor van de regering (het regeringsbeleid) een rol als determinant van het stemmen op de regeringspartij dan wel op de oppositie.²

2. Achtergrond

In Nederland speelde deze vraag tot voor kort geen rol in het kiezersonderzoek aangezien hier het gevoerde regeringsbeleid (en de eventuele voortzetting ervan) geen inzet van de verkiezingen was.³

Bij de verkiezingen van 1986 is deze situatie veranderd. Voor het eerst maakte het CDA het door het kabinet Lubbers gevoerde *beleid* inzet van de verkiezingen. Dit leverde het CDA veel stemmen op (en de VVD groot verlies), waarschijnlijk mede doordat veel CDA-kiezers die een regering met de VVD voorstonden, in 1982 'strategisch' op de VVD hebben gestemd (waardoor deze partij toen zoveel kon winnen). Daarvoor was nu geen reden meer door de duidelijke beleidsvoornemens van het CDA.

De vraagstelling die zich dan voordoet, is echter breder; ook aarzelende potentiële PvdA-kiezers die het beleid van het kabinet Lubbers relatief positief waardeerden, stemden in 1986 voor een deel CDA (zie Middendorp et al., 1987). De vraag wordt dan: *in welke mate laten kiezers zich bij het bepalen van hun stem (op één der regeringspartijen versus één der oppositie of: andere partijen) leiden door hun evaluatie van het gevoerde regeringsbeleid in een aantal opzichten, en in welke mate speelt hun perceptie van de ontwikkeling van de economie hierin een rol.*

Op deze vragen willen wij in dit artikel trachten een antwoord te geven, op basis van gegevens verkregen na de verkiezingen van 1986. Wij veronderstellen dat de inzet van de verkiezingen van 1986 – het beleid van het kabinet Lubbers-1 – zal doorwerken in de politieke cultuur na die verkiezingen.⁴

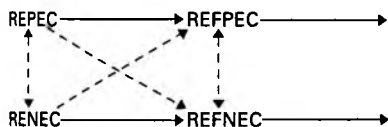
Bij het ontwerpen van onze studie speelt de langere traditie van de analyse van 'economische stemmen' in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië een belangrijke rol als inspiratiebron. Wij hebben een eigen onderzoeksmodel ontworpen waarin verschillende aspecten van eerdere studies zijn geïntegreerd.

3. Het model⁵

Ons causale basismodel bevat twee 'lijnen' (causale ketens) van analoge variabelen: de ene lijn loopt vanaf de retrospectieve evaluatie van veranderingen in de Persoonlijke Economische Condities (PEC) (REPEC) via de retrospectieve evaluatie van het effect van het regeringsbeleid daarop (REFPEC) en de toekomstverwachting te dien aanzien (PROPEC) tot de daarbij behorende affecties (AFFPEC) en via de algemene beleidsevaluatie (BELEVA) tot het stemgedrag; in casu: de stemintentie. De andere causale keten bevat in elke fase een identieke variabele met betrekking tot de Nationale Economische Conditie (NEC). Wij veronderstellen geen causaliteit tussen elk der overeenkomstige PEC en NEC variabelen.⁶ Wij zullen trachten het stemgedrag⁷ in twee stappen te verklaren:

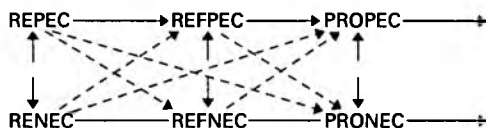
- via een model waarin algemene beleidsevaluatie – wellicht mede geïnspireerd door andere dan puur economische factoren – een rol speelt als laatste determinerende variabele in de causale ketens; een model waarin tevens gezien kan worden welke de economische determinanten van deze algemene beleidsevaluatie zijn, en
- een model waarin deze algemene beleidsevaluatie-variabele *niet* als determinant van stemgedrag is opgenomen; waarin het stemgedrag dus wordt gezien als slechts bepaald door de perceptie en de retrospectieve en prospectieve evaluaties van het beleid plus de bijbehorende affecties, zowel ten aanzien van PEC als NEC.

In ons LISREL model⁸ worden de externe variabelen dus gevormd door enerzijds de retrospectieve evaluatie van de PEC, anderzijds die van de NEC. Ons uitgangspunt is gelegen in twee *percepties*. Elk van deze percepties kan vervolgens worden 'geweten' (in positieve of negatieve zin) aan het *gevoerde regeringsbeleid*. Zowel voor PEC als voor NEC veronderstellen wij een positief causaal verband tussen elk paar van variabelen (zie figuur 1). Tussen de retrospectieve evaluaties van het gevoerde beleid ten aanzien van PEC en NEC onderling verwachten wij geen causaliteit.⁹ Tussen 'achterliggende' variabelen in de ene causale keten en 'voorliggende' in de andere zijn wel causale verbanden mogelijk (zie bijvoorbeeld in figuur 1, de relatie RE-NEC → REFPEC).

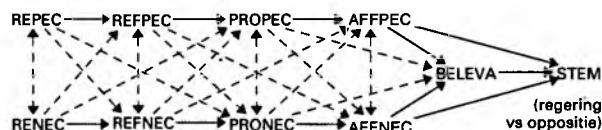
Figuur 1. Eerste fase van het model

De volgende stap in de causale ketens wordt gevormd door de *toekomstverwachtingen* over het effect van het gevoerde regeringsbeleid op PEC en NEC. Wij veronderstellen dat een negatieve retrospectieve evaluatie van het effect van het gevoerde beleid op PEC respectievelijk NEC zal leiden tot negatieve verwachtingen over het effect van dat beleid op de *toekomstige* ontwikkelingen. Mogelijke causale kruisverbindingen tussen retrospectieve evaluaties van het effect van het gevoerde beleid op PEC en prospectieve evaluaties (verwachtingen) ten aanzien van NEC en omgekeerd worden in het model weer niet uitgesloten (zie figuur 2).

Figuur 2. Eerste en midden fase van het model

Als vierde schakel in de ketens van het causale model worden de 'affectie'-variabelen geïntroduceerd. Wij veronderstellen dat een combinatie van retrospectieve evaluaties en prospectieve verwachtingen ten aanzien van het effect van het gevoerde regeringsbeleid op PEC respectievelijk NEC de emoties te dien aanzien voor een groot deel zal bepalen. Het complete model wordt gepresenteerd in figuur 3.¹⁰

Figuur 3. Het complete model

Wij hebben aldus twee causale ketens opgesteld, waarbij kruisverbindingen niet zijn uitgesloten, maar waarin de hoofdstromen vastliggen. Allereerst zullen wij nu bezien in welke mate elke 'keten' de algemene beleidsevaluatie (BELEVA) bepaalt. Daarna zullen wij bezien in welke mate via algemene beleidsevaluatie het stemgedrag wordt bepaald en vervolgens in welke mate de 'pure' economische percepties en evaluaties respectievelijk verwachtingen het stemgedrag bepalen, buiten de algemene beleidsevaluatie om.

Als algemene hypothese kunnen wij, uitgaande van de Amerikaanse bevindingen, het volgende formuleren:

Hypothese 1: Zowel de algemene beleidsevaluatie als het stemgedrag worden in sterkere mate gedetermineerd door de variabelen in de NEC-keten dan door die in de PEC-keten.

Beleidsvaluatie zal het stemgedrag in sterke mate bepalen, maar beide variabelen worden sterker bepaald door variabelen met betrekking tot de Nationale Economische Conditie (NEC) dan door de Persoonlijke Economische Conditie (PEC). Over de sterkte van de relaties *tussen* de variabelen binnen elke keten, noch over de aard en sterkten van de relaties van variabelen uit elk der causale ketens onderling kunnen wij hier voorspellingen doen. De algemene hypothese is geïnspireerd door resultaten van voornamelijk Amerikaans onderzoek (zie hierboven en Appendix). Verdere hypothesen over de aard en de sterkte van de relaties zoals gepostuleerd in het model zijn moeilijk te geven doordat

- a. een dergelijk compleet model nog niet eerder is onderzocht,
- b. een dergelijk model niet eerder is getoetst door middel van LISREL-modellen, en
- c. dit soort onderzoek in Nederland nog nauwelijks van de grond is gekomen mede doordat het, zoals in de inleiding werd gesteld, tot voor kort binnen de context van de Nederlandse politieke cultuur en het Nederlandse politieke systeem niet relevant was.

4. Specificaties van het algemene model voor subgroepen uit het electoraat

Wij zullen in de analyse drie specificerende variabelen invoeren, de algemene modellen toetsen voor de desbetreffende subgroepen, en voorspellingen doen ten aanzien van het 'differentiële effect' van PEC- respectievelijk NEC-variabelen op de algemene beleidsevaluatie en het stemgedrag.

Het betreft de volgende variabelen:

- a. de mate waarin respondenten 'self-reliant' dan wel 'government-reliant' zijn¹¹;
- b. de mate waarin respondenten aanhanger zijn van een bepaalde politieke partij;
- c. de sociale klasse waartoe men zich rekent.¹²

Ad a.

In de mate waarin men de regering verantwoordelijk acht voor de PEC zal een perceptie van verandering daarin een effect hebben op stemgedrag. Het zwakke effect van PEC-variabelen op het stemgedrag dat in veel Amerikaanse studies wordt gevonden, zou veroorzaakt kunnen zijn door het feit

dat de Amerikaanse politieke cultuur in wezen 'liberaal' is in die zin, dat Amerikanen er in het algemeen niet van uitgaan dat de regering verantwoordelijk kan worden gesteld voor hun PEC.¹³

In Nederland – en in andere West-Europese landen – kan deze situatie anders liggen: de veel verder ontwikkelde 'verzorgingsstaat' in Nederland zou erop kunnen wijzen dat Nederlandse kiezers, meer dan Amerikaanse, hier een taak voor de overheid zien liggen. Het lijkt daarom gewenst de Nederlandse kiezers te onderscheiden in twee categorieën: een 'self-reliant' categorie en een 'government-reliant' groep. Bijna 60% van de Nederlandse bevolking is 'government-reliant', tegen ongeveer één-derde 'self-reliant'. (Vergelijkbare data voor de V.S. ontbreken helaas.)

De volgende hypothese kan worden opgesteld:

*Hypothese 2: In de groep kiezers die 'self-reliant' is zal het effect van PEC-variabelen op beleidsevaluatie en stemgedrag zwakker zijn dan in de 'government-reliant' categorie. (Voor de variabelen in de NEC-keten kunnen wij geen voorspellingen doen.)*¹⁴

Ad b.

Hoewel het begrip 'partij-identificatie' in het Nederlandse kiezersonderzoek niet een rol speelt welke vergelijkbaar is met die in de Amerikaanse politieke cultuur (althans tot voor kort)¹⁵, mag toch worden verondersteld dat beoordelingen van de kwaliteit van het gevoerde regeringsbeleid voor de overtuigde aanhangers van een bepaalde partij een geringer effect hebben op het stemgedrag dan voor (potentieel) zwevende kiezers. Juist indien men *niet* op ideologische of op groepssolidariteit berustende gronden tot een min of meer stabiele partijkeuze komt, is de weg vrij – zo lijkt het – om factoren van beoordeling van het economische beleid de doorslag te laten geven bij het bepalen van de stemkeuze.

In de Amerikaanse studies wordt 'partij-identificatie' vaak als controlevariabele ingevoerd in regressie-vergelijkingen met betrekking tot determinanten van het stemgedrag. Dit is in onze studie door de wijze van vraagstelling niet mogelijk, en is ook in de Nederlandse politieke cultuur minder relevant.¹⁶

Door binnen de groep kiezers twee categorieën ('overtuigde partijaanhangers' en 'geen aanhangers') te onderscheiden, kunnen wij de volgende hypothese toetsen:

Hypothese 3: Het stemgedrag en de algemene beleidsevaluatie van overtuigde partijaanhangers wordt in geringere mate bepaald door economisch stemmen dan het stemgedrag en de algemene beleidsevaluatie van de niet-aanhangers.

Deze redenering is in overeenstemming met de (populaire) gedachte dat politieke partijen tijdens verkiezingscampagnes er soms in kunnen slagen de 'zwevende kiezer' aan zich te binden door een overtuigende verdediging van hun aandeel in de positieve effecten van het gevoerde regerings- dan wel oppositie-beleid. Bij de verkiezingen van 1986 lijkt zich een dergelijk verschijnsel te hebben voorgedaan, met name voor wat betreft het CDA en het optreden van Premier Lubbers in de vele tv-debatten. (Het gehele regerings-beleid was toen bovendien inzet van de verkiezingen.)

Ad c.

Het begrip 'sociale klasse' speelt in de Amerikaanse politieke cultuur een geheel andere rol dan in de West-Europese, en ook de Nederlandse.¹⁷ Niettemin is er in één Amerikaanse studie (Weatherford, 1978) gesuggereerd dat het effect van PEC en NEC-variabelen op de beleidsevaluatie en het stemgedrag anders zou kunnen zijn voor de lagere sociale categorieën dan voor de middenklassen en de hogere groepen. Gesteld kan worden dat de lagere status-groepen sociaal-economisch een kwetsbaarder positie innemen, en dus 'gevoeliger' zullen reageren op veranderingen in hun PEC dan de midden- en hogere groepen. Zij voelen zich voor hun PEC ook meer afhankelijk van de fluctuaties in de economie en zullen door gebrek aan 'political sophistication' (Weatherford, 1978) hun evaluaties, verwachtingen en vooral emoties van PEC laten doorwerken in het bepalen van hun stem. De hogere groepen hebben een stabielere en meer zekere PEC en zullen meer waarde hechten aan het door hen gepercipieerde effect van het regeringsbeleid op de NEC.

Door de kiezers te onderscheiden naar sociale klasse kan de volgende hypothese worden getoetst:

- Hypothese 4: a. De PEC-variabelen zullen een sterker effect hebben op de beleidsevaluaties en het stemgedrag van de lagere klassen dan op dat van de hogere (-midden) klassen.*
b. De NEC-variabelen zullen een sterker effect hebben op de beleidsevaluaties en op het stemgedrag van de (hogere) middengroepen dan op dat van de lagere klassen.

5. De data

5.1. Data-verzameling

De voor dit onderzoek benodigde gegevens werden verzameld via het NIPO-TELE-PANEL.¹⁸ Sinds medio 1986 is bij een representatieve steekproef van 500 Nederlandse huishoudingen een terminal geplaatst welke is aangesloten op de centrale NIPO-computer. Alle leden van deze huishoudingen beantwoorden wekelijks een aantal vragen welke hen middels het computersysteem worden voorgelegd. Onze vragen werden aan dit panel (van in totaal 846 personen van 18 jaar en ouder) voorgelegd in december 1987.

5.2. Enkele gegevens met betrekking tot het opinie-klimaat van 'economische' variabelen en de evaluatie van het regeringsbeleid¹⁹

- a. Over de veranderingen in de afgelopen jaren ten aanzien van PEC en NEC (onze beide onafhankelijke variabelen) zijn de meningen sterk verdeeld: één derde vindt de situatie van NEC onveranderd en 50% die van PEC; de overigen zijn verdeeld over 'verbeterd' respectievelijk 'verslechterd'.
- b. Zowel retrospectief als prospectief zijn de evaluaties van het effect van het gevoerde regeringsbeleid op de PEC sterk negatief: slechts 3% ziet een gunstig effect of verbetering; 40% ziet een ongunstig effect of verwacht verslechtering.
- c. Ten aanzien van de NEC wordt het gevoerde beleid gunstiger beoordeeld (fifty-fifty gunstig-ongunstig) maar de toekomstverwachting is hier somberder.
- d. De emoties over het gevoerde beleid in zijn effect op PEC en NEC zijn in het algemeen ook negatief: meer dan 50% maakt zich vaak of wel eens boos; slechts 6,5% is soms verheugd over het effect op PEC, 11% voor het effect op NEC. De rest staat er onverschillig tegenover of weet het niet.
- e. De algemene beleidsevaluatie, hoewel waarschijnlijk ten dele door niet-economische factoren bepaald, neigt dan ook duidelijk naar de negatieve kant: ruim één derde is ontevreden of zeer ontevreden; slechts ruim 20% tevreden (nog geen 1% is zeer tevreden).

Sinds zijn aantreden staat het kabinet Lubbers-II onder toenemende kritiek, ook en vooral van de eigen aanhang, met name die van het CDA. (Bovenstaande cijfers zijn globaal; de kiezers van CDA en VVD beoordelen het kabinetsbeleid veel positiever dan die van de oppositie, met name PvdA; de

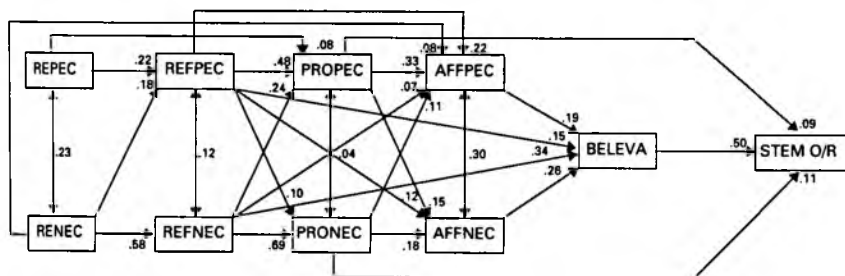
toeneming van de kritiek is echter vooral merkbaar onder de CDA kiezers.²⁰ In december 1987, dus 1,5 jaar na het aantreden van het kabinet, ziet bijvoorbeeld nog slechts een minderheid van 40% der CDA-kiezers een positief effect van het regeringsbeleid op de NEC. De toenemende en in absolute termen al aanwezige negatieve evaluatie van het gevoerde beleid van de regering en het stemmenverlies van de regeringscoalitie in de opiniepeilingen kunnen dan ook ten dele veroorzaakt zijn door 'economische' overwegingen. Hieronder zal bezien worden hoe dit proces van 'economisch stemmen' modelmatig verloopt.

6. Analyses en resultaten

6.1. Het Nederlandse electoraat als geheel

De resultaten van de toetsing van de modellen zoals hierboven aangegeven worden gepresenteerd in figuur 4. Een overzicht van de resultaten van de toetsing van alle modellen wordt gepresenteerd in tabel 1. De twee causale 'ketens' in het model zijn duidelijk zichtbaar:

- De perceptie van veranderingen in PEC leidt tot een beoordeling van het effect van het gevoerde regeringsbeleid op PEC, hetgeen de verwachting voor de toekomst mede bepaalt. Zowel de retrospectie als de prospectie ten aanzien van het effect van het gevoerde beleid leidt tot affecties daarover, hetgeen tot een algemene beleidsevaluatie leidt waardoor de stem sterk wordt bepaald. 52% van de variantie in BELEVA wordt verklaard, tegen 36% van het stemgedrag (zie tabel 1).

Figuur 4. Het algemene model (gehele bevolking) ($N = 846$)

(Zie voor nadere gegevens over het model: tabel 1)

Tabel 1. Model-kenmerken, verklaarde varianties en totale effecten op beleidsevaluatie en stemintentie van LISREL-modellen ter verklaring van 'economisch stemgedrag': bevolking als geheel en subgroepen

Fit van het model ^{a)}	BEVOLKING X – 2 = 25.5 Df = 16, p = .26			SELF-RELIANTS X – 2 = 34.89 Df = 20, p = .08			GOVERN.M. X – 2 = 31.43 Df = 25, p = .05			OVERT. AANH. X – 2 = 30.76 Df = 26, p = .24			NIET-AANH. X – 2 = 30.26 Df = 25, p = .22			ARBEIDERS- X – 2 = 33.3 Df = 22, p = .06		
Verklaarde va- riantie ^{b)}	A:52%			45%			46%			66%			45%			37%		
	B:36%			24%			33%			57%			26%			29%		
	C:27%			18%			21%			46%			18%			24%		
Totale effecten																		
	A ^{d)}	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
REPEC	07	05	06	94	03	04	09	05	06	00	00	00	05	03	02	12	10	10
REFPEC	27	19	21	17	12	18	29	16	12	16	13	17	30	15	08	10	21	26
PROPEC	10	14	14	10	09	06	10	05	18	97	04	13	15	07	11	19	19	08
AFFPEC	19	10	08	13	22	00	21	11	00	33	19	00	17	04	27	44	16	23
RENEC	38	25	27	33	15	17	30	20	23	42	37	29	28	16	22	30	23	27
REFNEC	48	33	34	48	23	18	47	32	34	61	54	39	44	26	31	42	21	25
PRONEC	07	14	14	10	08	24	03	12	04	00	24	51	00	07	00	00	00	00
AFFNEC	26	13	17	30	12	26	22	12	20	38	22	46	28	14	00	00	16	00

Noten: (zie Figuren 4 t/m 6 voor complete modellen)

- Fit geldt voor modellen inclusief BELEVA, ter verklaring van stemgedrag.
- A = verklaarde variantie in Algemene Beleidsevaluatie (BELEVA), B = verklaarde variantie in stemintentie *met* BELEVA, C = als B, *zonder* BELEVA.
- N's zijn: Bevolking: 846; 'Self-reliants': 270; 'Government reliants': 492; 'overtuigde aanhangers': 84; niet-aanhangers: 251; Arbeiders: N = 232.
- Voor betekenis A, B en C: zie noot b). In A-modellen is BELEVA de afhankelijke variabele; B = modellen inclusief BELEVA, ter verklaring van stemgedrag (STEM afhankelijke variabele). C = idem, nu zonder BELEVA.

- b. Een soortgelijke maar in het algemeen 'sterkere' keten zien wij bij de overeenkomstige NEC-variabelen. De algemene waardering voor het regeringsbeleid wordt sterker bepaald door de NEC-variabelen dan door de PEC-variabelen, met uitzondering van de verwachting van het effect van het regeringsbeleid op de NEC in de toekomst. De toekomstverwachtingen hebben in het algemeen slechts zwakke directe effecten op het stemgedrag (.09 resp. .11) en alleen relatief sterke directe effecten op de *emoties*. De retrospectieve evaluaties van PEC en NEC hebben elk een onafhankelijk effect op de beleidsevaluatie, niet direct op het stemgedrag.

Laten wij de algemene beleidsevaluatie buiten beschouwing, dan wordt veel minder variantie in het stemgedrag verklaard: 27% tegen 36% 'met beleidsevaluatie'. Dit was te verwachten omdat bij 'beleidsevaluatie' ook *niet*-economische variabelen een rol kunnen spelen. Er is ook hier een sterker direct en totaal effect van bijna alle NEC-variabelen op het stemgedrag.

Wij kunnen concluderen dat zowel de algemene beleidsevaluatie als het stemgedrag voornamelijk worden bepaald door de retrospectieve evaluatie van het effect van het gevoerde regeringsbeleid op de NEC; in duidelijk veel mindere mate door die retrospectieve evaluatie van het effect van het gevoerde regeringsbeleid op de PEC. Hypothese 1 wordt dus bevestigd.

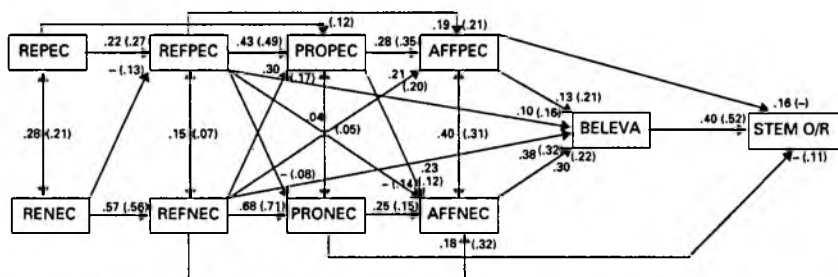
Opvallend is dat *emoties* (AFFPEC en AFFNEC) een sterkere determinant van de *beleidsevaluatie* dan van het *stemgedrag* zijn. Toekomstverwachtingen spelen daarentegen een relatief zwakke, maar toch een sterkere rol ten aanzien van het stemgedrag dan ten aanzien van de beleidsevaluatie.²¹ Het onderscheid tussen het effect van de PEC- en de NEC-variabelen is in zoverre in overeenstemming met Amerikaans onderzoek dat het effect van NEC-variabelen in het algemeen sterker is. Het effect van met name de retrospectieve evaluatie van het effect van het regeringsbeleid op PEC is echter óók relatief sterk. Dit zou erop kunnen wijzen dat in Nederland relatief veel kiezers 'government-reliant' zijn (zie boven; par. 4) en wel degelijk hun stem mede laten bepalen door de retrospectieve evaluatie van het effect van het regeringsbeleid op hun PEC. Wij zullen dat hieronder nader onderzoeken.

6.2. 'Self-reliants' versus 'government-reliants'

Onze hypothese over deze specificatie van de algemene modellen is dat binnen de self-reliant categorie de PEC-variabelen een zwakkere determinant van beleidsevaluaties en stemgedrag zullen zijn dan binnen de 'government-reliants'.

Over het effect op BELEVA en het directe en het indirecte (via beleids-

evaluatie) effect op stemgedrag zijn echter geen consistente verschillen tussen beide groepen te bespeuren (zie figuur 5 en tabel 1). Voor de government-reliants heeft beleidsevaluatie een wat sterker direct effect op het stemgedrag dan voor de self-reliants (.52 vs. .40). Voor de 'government-reliants' versus de populatie als geheel – en dus ook versus de 'self-reliants' – is een weinig specifiek beeld zichtbaar in figuur 5. In de discussie zullen wij op dit geringe verschil tussen self-reliants en government-reliants terugkomen. Hypothese 2 wordt dus niet bevestigd.

Figuur 5. Model voor 'Self-reliants' versus 'Government-reliants' (N = 270 resp. 492)

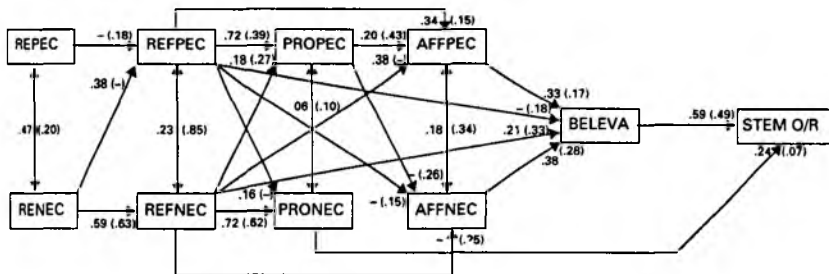
(Zie noot bij figuur 4. Getallen tussen haakjes: voor 'Government reliants'.)

6.3. Overtuigde aanhangers versus non-aanhangers

De modellen zoals vervat in figuur 6 geven ten eerste aan dat de hypothese dat 'economisch stemmen' voor overtuigde aanhangers van partijen minder variantie verklaart dan voor niet-aanhangers, niet wordt bevestigd. Het tegendeel is zeer duidelijk het geval.

Voor overtuigde aanhangers wordt 66% der beleidsevaluatie 'verklaard' door economische factoren; voor niet-aanhangers slechts 45%. Via beleids-evaluatie wordt voor overtuigde aanhangers 57% van het stemgedrag verklaard (de relatie tussen beleidsevaluatie en stemgedrag is .59); voor niet-aanhangers slechts 26% (relatie beleidsevaluatie-stem is .49). Zonder beleidsevaluatie wordt het stemgedrag van overtuigde aanhangers voor 46% verklaard door het model; voor niet-aanhangers is dat slechts 18% (zie tabel 1).

Het blijkt dat overtuigde aanhangers van de regeringspartijen versus die der oppositie veel sterker verschillen in hun evaluatie van het beleid en hun beoordeling van het effect ervan dan niet-aanhangers.²² Hier ontstaat wellicht een causaliteitsprobleem dat zich binnen het kader van onze modellen

Figuur 6. Model voor 'overtuigde aanhangers' versus 'niet-aanhangers' van een politieke partij ($N = 84$ resp. 251)

(Zie noot bij figuur 4. Getallen tussen haakjes: coëfficiënten voor 'niet-aanhangers'.)

niet laat oplossen. De vraag is: leidt voor aanhangers hun beleidsevaluatie tot stemgedrag of andersom: bepaalt hun aanhangerschap 'bij voorbaat' (op andere gronden, bijvoorbeeld ideologische) de retrospectieve beleidsevaluatie? Het lijkt plausibel dat dit laatste in hoge mate het geval is.

In de modellen is voorts opvallend dat voor overtuigde aanhangers vergeleken met niet-aanhangers veel meer variantie wordt verklaard door NEC-variabelen dan door PEC-variabelen; dit is in het bijzonder het geval in de modellen waarin het effect van economische variabelen op het stemgedrag wordt bepaald zonder interventie door algemene beleidsevaluatie. Het *stemgedrag* van niet-aanhangers wordt relatief sterk bepaald door *emoties* ten aanzien van het gepercipieerde retrospectieve effect van het beleid op de eigen economische situatie (AFFPEC.: .27). Daarentegen speelt voor deze categorie bij de *beleidsevaluatie* AFFNEC een belangrijke rol (.28).

Wij concluderen voorlopig dat:

- overtuigde aanhangers van de verschillende politieke partijen zich duidelijker van elkaar onderscheiden qua beleidsevaluaties en de beoordeling van economische beleidseffecten dan niet-aanhangers, waardoor in de koppeling met stemgedrag in de door ons onderzochte modellen voor hen meer variantie wordt verklaard;
- wij hier te maken zouden kunnen hebben met een fundamenteel probleem van causaliteit; en
- overtuigde aanhangers zich bij het bepalen van hun stem meer laten leiden door hun gevoelens, evaluaties en verwachtingen van het beleid ten aanzien van de NEC, terwijl niet-aanhangers ontvankelijk blijken voor hun gevoelens van effecten van het beleid op de PEC bij het bepalen van hun stem (zonder interventie van BELEVA).

Volgens Weatherford (1978) zijn de lagere sociale status-groepen kwetsbaarder voor schommelingen in de economie en zullen zij hun stemgedrag dus in sterkere mate laten bepalen door PEC-variabelen en de door hen gesignaleerde effecten van het regeringsbeleid daarop. De emoties ten aanzien van het waargenomen effect van het regeringsbeleid op PEC zullen ook een grotere rol spelen bij de lagere klassen dan bij de hogere- en middengroepen. Deze laatste immers bezitten door hogere opleiding en meer politieke interesse, meer 'political sophistication' en zullen daardoor de relevantie van effecten van het beleid op NEC beter inzien en hun stem op regering dan wel oppositie daardoor sterker laten bepalen.

Uit het model blijkt dat voor arbeiders de beleidsevaluatie relatief sterk wordt bepaald door PEC-variabelen vergeleken met de bevolking als geheel (zie figuur 4). Dit geldt vooral voor de *emoties* ten aanzien van PEC (coëfficiënt is .44 voor arbeiders).

Beleidsevaluatie heeft echter een duidelijk sterker effect op het stemgedrag voor de middengroepen (.56) dan voor de arbeiders (.37).

Voor het *directe* effect van de economische variabelen op het stemgedrag ligt het beeld duidelijker: de PEC-variabelen hebben alle een sterker effect in de arbeidersklasse, met uitzondering van PROPEC. NEC-variabelen hebben een zwakker effect in de arbeidersklasse (behalve RENEC waar geen verschil is). De these van Weatherford (onze Hypothese 4) wordt dus, zij het met enige kanttekeningen, bevestigd (zie tabel 1).²⁴

7. Discussie en conclusies

In onze studie hebben wij een aantal benaderingen van 'economisch stemmen' op individueel niveau bijeen gebracht in één min of meer 'ideaal-typisch' conceptueel en causaal model. Aan onze benadering ligt één fundamenteel onderscheid ten grondslag: dat tussen de Persoonlijke Economische Conditie (PEC) en de Nationale Economische Conditie (NEC). Ons model is opgezet langs twee lijnen die elk zowel ten aanzien van PEC als de NEC een keten van causale processen bevat. Uiteraard zijn beide ketens met elkaar verbonden.

Uit voornamelijk Amerikaans onderzoek werd duidelijk dat ervaringen met en evaluaties van het effect van het regeringsbeleid op de PEC een geheel ander effect hebben op het stemgedrag (voor of tegen een regeringspartij), dan ervaringen met en evaluaties van het effect van het regeringsbeleid op de

NEC. In Amerika speelt de NEC een veel belangrijkere rol dan de PEC. Niettemin hebben wij beide aspecten in ons model opgenomen, mede vanuit de overweging dat de situatie in Nederland (West-Europa in het algemeen wellicht) anders zou kunnen liggen dan in de VS, gezien de andere rol van de overheid en verschillen in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat tussen de VS en West-Europa.

Wij onderscheidden als onafhankelijke (externe) variabelen de *perceptie* van de recente ontwikkelingen van zowel de PEC als de NEC.

Ten tweede onderscheidden wij als variabelen de perceptie van het *effect van het regeringsbeleid* op de ontwikkelingen in de PEC en de NEC.

Ten derde voerden wij een variabele in met betrekking tot de *toekomstverwachtingen*: het gevoerde beleid wordt immers niet alleen beoordeeld vanuit wat het in de waarneming van de kiezers tot stand heeft gebracht, maar ook vanuit de verwachtingen daarvan voor de toekomst.

De vierde stap in ons causale model wordt gevormd door de *emoties* (affecties) welke gepaard kunnen gaan met de percepties, evaluaties en verwachtingen zoals boven uiteengezet.

Ten slotte voerden wij een vijfde variabele in, die als het ware de effecten van de vier variabelen in elk der causale ketens (met betrekking tot PEC respectievelijk NEC) samenvat en comprimeert tot één kerndeterminant van het stemgedrag, namelijk de algemene beleidsevaluatie. Deze variabele wordt echter (mogelijkerwijs) door zowel economische als door andere factoren bepaald; vandaar dat wij alle modellen (door middel van de LISREL-methode) ook hebben onderzocht met weglating van deze 'samenvattende' beleidsevaluatie-variabele.

Onze algemene hypothese was geïnspireerd door Amerikaanse bevindingen, namelijk dat de variabelen met betrekking tot de NEC een sterker effect hebben op stemgedrag dan die van de PEC. Dit bleek ook in Nederland, met uitzondering overigens van de *verwachtingen* van het effect van het regeringsbeleid in de toekomst, het geval te zijn.

Ons vermoeden dat het verschil in effect van deze variabelen minder sterk zou zijn voor diegenen die aan de regering een grote mate van verantwoordelijkheid toekennen voor hun persoonlijk welvaren (de zogenoemde 'government-reliants'), bleek echter niet of nauwelijks aanwezig: tussen 'self-reliants' en 'government-reliants' bleek nauwelijks een systematisch verschil in de modellen te bespeuren (zie figuur 5). De verklaring voor dit opmerkelijke verschijnsel moeten wij wellicht zoeken in het feit dat *normatieve* overwegingen en *empirische* waarneming hier door elkaar kunnen lopen. 'Government-reliants' hanteren wel de *norm* dat de overheid *behoort* te zorgen voor hun individueel welvaren, maar een aantal van hen zal beseffen dat

dit maar ten dele het geval kan zijn. Anderzijds zullen 'self-reliants' beseffen dat ook in hun geval de norm afwijkt van de realiteit; dat de overheid wel degelijk invloed uitoefent op hun welzijn in economische zin, en hun evaluatie van het effect van het regeringsbeleid op hun persoonlijke economische situatie speelt dan dus ten dele door in hun beleidsevaluatie en stemgedrag.

Wij verwachtten tevens, geïnspireerd door Weatherford (1978), dat de PEC-variabelen een relatief sterker effect op beleidsevaluatie en stemgedrag zouden hebben in de arbeidersklasse vergeleken met de (hogere)middenklassen. Deze verwachting werd grotendeels bevestigd: voor de arbeidersklasse spelen vooral de *emoties* ten aanzien van de PEC een grotere rol en spelen de emoties ten aanzien van de NEC een geringere rol.

Het meest opmerkelijke resultaat van onze studie is wellicht dat het verschil in 'economisch stemgedrag' tussen overtuigde aanhangers van een politieke partij en niet-aanhangers precies tegenovergesteld is aan onze verwachtingen. Wij verwachtten immers dat 'economische stemmen' vooral zou plaatshebben onder dat deel van het electoraat dat zich *niet* al 'verbonden' wist met een politieke partij; dat deel van het electoraat dus dat zich niet beschouwt als overtuigd 'aanhanger' van een bepaalde partij. Wij vonden echter precies het tegenovergestelde.

Voor de overtuigde aanhangers van een politieke partij wordt 57% van het stemgedrag (met behulp van de algemene beleidsevaluatie) door economische factoren bepaald; 46% zonder de factor 'algemene beleidsevaluatie'. Voor de niet-aanhangers liggen deze percentages verklaarde variantie ruwweg 30% lager (zie figuur 6).

Deze bevindingen roepen de vraag op hoe zuiver 'economisch stemmen' kan worden bepaald met behulp van causale modellen zoals in onze studie toegepast. Er zijn ten minste twee andere categorieën van variabelen die het stemgedrag mede bepalen:

- a. sociale kenmerken, zoals klasse en religie, en
- b. ideologische stellingnamen.²⁵

Kiezers zijn via hun sociale positie en ideologische overtuiging voor een deel al 'gebonden' aan een politieke keuze; zij staan niet 'blanco' tegenover het door een bepaalde regeringscoalitie gevoerde beleid. Indien de 'eigen' partij geen deel uitmaakt van de regering, zal men allicht kritischer staan tegenover het regeringsbeleid dan wanneer dat wel het geval is. Daar komt bij dat overtuigde aanhangers waarschijnlijk politiek bewuster zijn dan niet-aanhangers, en dus een duidelijker oordeel kunnen hebben over de merites (in hun ogen) van een bepaald regeringsbeleid.

Deze mechanismen veroorzaken dat voor overtuigde aanhangers van een partij 'ogenschijnlijk' economische factoren een relatief zeer sterk effect op

het stemgedrag hebben. In wezen zijn de beoordelingen van het gevoerde economische beleid door de regering hier waarschijnlijk voor een groot deel een uitvloeisel van politieke overtuigingen die op andere gronden tot stand zijn gekomen. Het *werkelijke* effect van economische variabelen op het stemgedrag kan dan ook beter worden bepaald op basis van de relaties gevonden voor de niet-aanhangers. Dezen staan relatief 'vrij' tegenover de verschillende politieke partijen – zij zijn niet aan één partij gebonden – en kunnen hun stem vrijer bepalen op basis van percepties, evaluaties van regeringsbeleid, verwachtingen en emoties over economische ontwikkelingen onder invloed van dit beleid. Voor deze categorie kiezers (ongeveer 30%) wordt het stemgedrag via hun oordeel over het regeringsbeleid in het algemeen voor ruim 25% verklaard door economisch stemgedrag; voor bijna 20% is dit het geval indien men de algemene beleidsevaluatie buiten beschouwing laat. Dit betekent dat minimaal 6 à 8% van het stemgedrag van alle kiezers tot stand komt op grond van overwegingen van economische aard. Betreft men ook de aanhangers van politieke partijen daarbij die zich niet als 'overtuigd aanhanger' beschouwen (ruim 50%), dan kan voorzichtig gesteld worden dat per verkiezing 10 à 15% van de stemmen voornamelijk bepaald wordt door economische factoren en beleidsevaluaties van de kiezers. Dit is dan naar schatting de 'smalle marge van het democratisch proces' bij elke verkiezing. Hierbij speelt de retrospectieve evaluatie van het effect van het regeringsbeleid op de nationale economie de belangrijkste rol.

Noten

1. De overzichtsstudie die veel onderzoek naar stemmotieven op individueel niveau stimuleerde is Kramer (1971).
2. In de VS en Groot-Brittannië bepaalt één partij het regeringsbeleid. Dat regeringscoalities hun beleid tot inzet van verkiezingen maken (zoals in Nederland, 1986), komt minder voor.
3. Het zou te ver voeren om hier in te gaan op wat dan wel de inzet bij verkiezingen was van de verschillende Nederlandse politieke partijen vóór 1986. Totdat de periode van ontzuiling en deconfessionalisering inzette (in het midden van de jaren zestig) werd het stemgedrag van het Nederlandse electoraat voornamelijk bepaald, zo wordt algemeen aangenomen, door religie (religieuze betrokkenheid) en door klasse (Lijphart, 1968). (Zie echter Middendorp, 1989, waarin wordt aangetoond dat reeds in 1970 ideologische variabelen een overheersende interveniërende rol speelden tussen religie en klasse enerzijds, stemgedrag anderzijds.) Hoewel de Christen-democratische partijen tot 1967 een meerderheid in de Tweede Kamer hadden, hebben zij altijd samen met of de liberalen of de sociaal-democraten geregeerd. Vanaf 1967 moesten de Christen-democraten coalities aangaan met één van deze partijen. In de meeste gevallen kwam een coalitie van Christen-democraten en liberalen tot stand (in 1967, 1971, 1977, 1982 en 1986; in 1971 noodzakelijkerwijs aangevuld met Democratisch Socialisten '70). Sociaal-democraten en Christen-democraten vormden – in deze periode

- alleen een coalitie als er géén Christen-democratisch-liberale meerderheid in het parlement aanwezig was (zoals in 1972 en 1981). Een Christen-democratisch-liberale coalitie was echter nimmer inzet van de verkiezingen op basis van de wens het gevoerde *beleid* van de afgelopen periode voort te kunnen zetten. Daardoor was 'economisch stemmen' in Nederland tot 1986 niet relevant.
- 4. Nu eenmaal het regeringsbeleid inzet van de verkiezingen is geweest, kunnen de regeringspartijen zich bij komende verkiezingen moeilijk van het huidige beleid distantiëren. Wij nemen aan dat anderhalf jaar na de verkiezingen van 1986 – verkiezingen welke een voortzetting van het beleid van het kabinet Lubbers-1 inderdaad mogelijk maakten – het voor veel kiezers nog reëel is om hun stemintentie mede te laten bepalen door hun evaluatie van het thans gevoerde regeringsbeleid. (Dit artikel is uiteraard geschreven vóór de kabinetscrisis van begin mei jl. Het gevoerde regeringsbeleid, hoewel inzet van de verkiezingen van 1986, lijkt *geen* inzet te worden van de vervroegde verkiezingen van september 1989.)
- 5. Zie voor meer details: Bijlage.
- 6. In onze modellen kunnen dus wél causale relaties voorkomen tussen niet-overeenkomstige variabelen in de PEC-respectievelijk de NEC-'keten', maar dan alleen in de richting van de afhankelijke variabelen. Ook effecten tussen niet-aaneensluitende variabelen binnen een keten in de causale richting zijn toegestaan, alsmede uiteraard directe effecten van variabelen uit een keten op de afhankelijke variabelen. (Zie verder de beschouwing over het model hieronder.)
- 7. De afhankelijke variabele 'stemgedrag' (in ons geval dus: 'stemintentie') is als volgt gecoörded: 1 = CDA, VVD (regeringspartijen); 3 = oppositie-partijen (PvdA, D66, PPR, PSP, CPN); 2 = rest (onder meer 'gedoog-steun' van SGP, GPV, RPF + weet niet etc.)
- 8. Wij toetsen onze modellen middels de LISREL-procedure (zie Jöreskog & Sörbom, 1983; Saris & Stronkhorst, 1984).
- 9. Tussen alle variabelen zijn dus in principe causale relaties mogelijk 'in de richting van de afhankelijke variabelen' (zie noot 6 en figuur 1 en 2).
- 10. Voor de overzichtelijkheid zijn in figuur 3 dus niet alle mogelijke relaties weergegeven (zie noot 6 en 9 boven).
- 11. De term 'self-reliant' is zo gehandhaafd (evenals 'government-reliant') bij gebrek aan een goede Nederlandse vertaling.
- 12. De letterlijke tekst van de vraagstelling is op aanvraag verkrijgbaar, evenals de frequenties van de antwoorden.
- 13. Zie bijvoorbeeld Brody & Sniderman (1978), Feldman (1982, 1983), Hartz (1955).
- 14. Dit is inherent aan de theorie: zowel 'self-reliants' als 'government-reliants' kunnen de regering verantwoordelijk houden voor de ontwikkelingen in de NEC.
- 15. Zie bijvoorbeeld: Thomassen (1975), Budge et al. (1976), Abramson (1976).
- 16. Overtuigd aanhangerschap valt in onze vraagstelling samen met stemintentie. In Nederland valt partij-identificatie goeddeels samen met stemgedrag doordat specifieke kandidaten en issues een veel geringere rol spelen dan in de VS, en sociale positie en ideologische overtuiging waarschijnlijk een veel grotere rol (zie Middendorp, 1989a).
- 17. Religie en klasse zijn de belangrijkste politieke 'social cleavages' in de meeste West-Europese landen; zie bij voorbeeld Lipset & Rokkan (1967). Zie echter Middendorp (1988, 1989a).
- 18. Het NIPO (Nederlands Instituut voor Publieke Opinie en Marktonderzoek) TELE-panel is medio 1986 geïnstalleerd, op basis van een initiatief van Prof. Dr. W.E. Saris, Stichting Sociometrisch Onderzoek en Vakgroep Methoden en Technieken van Politicologisch Onderzoek, Universiteit van Amsterdam.

19. Zie noot 12 en Bijlage.
20. Zie Middendorp (1988a).
21. Dit is niet verwonderlijk aangezien bij beleidsevaluatie uitsluitend werd gevraagd naar een beoordeling van het (tot dan toe) gevoerde beleid, en niet naar de verwachtingen ten aanzien van het in de toekomst te voeren beleid.
22. Zelfs voor gewone aanhangers (niet noodzakelijkerwijs 'overtuigd') zijn de verschillen tussen regerings- versus oppositiepartijen in beleidsevaluaties van de regering al zeer groot (zie Middendorp, et al., 1987; meer gegevens zijn op aanvraag verkrijgbaar).
23. De meting van 'klasse' is een subjectieve; in de hogere klasse plaatsen zich slechts 28 personen, zodat de modellen voor deze groep te instabiel zijn om hier in de beschouwing te worden betrokken. Wij onderscheiden een relatief grote 'middenklasse' (N = 586; ongeveer 60% der bevolking) versus een arbeidersklasse (N = 232; 27%). Dit is dus niet geheel conform Weatherford, die de arbeidersklasse vergeleek met de hogere klasse.
24. Modellen zijn op aanvraag verkrijgbaar bij de auteurs. Zie voor Arbeidersklasse – vgl. bevolking als geheel – , tabel 1.
25. Zie bijvoorbeeld: Middendorp (1988, 1989a).

Literatuur

- Abramson, P.R. (1976). Generational change and the decline of party identification in America, 1952-1974. *American Political Science Review*, 70, 469-479.
- Brody, R.A. & P.M. Sniderman (1977). From life space to polling place: the relevance of personal concerns for voting behavior. *British Journal of Political Science*, 7, 337-360.
- Budge, I., I. Crewe & D. Farlie (1976). *Party identification and beyond. Representations of Voting and Party Competition*. London, Wiley.
- Eulau, H. & M.S. Lewis-Beck (Eds.) (1985). *Economic Conditions and Electoral Outcomes: The United States and Western Europe*. New York, Agathon Press Inc.
- Feldman, S. (1982). Economic self-interest and political behavior. *American Journal of Political Science*, 26, 446-466.
- Feldman, S. (1983). Economic individualism and American public opinion. *American Politics Quarterly*, 11, 3-29.
- Fiorina, M.P. (1978). Economic retrospective voting in American Elections. *American Journal of Political Science*, 22, 426-443.
- Hartz, L. (1955). *The liberal tradition in America. An interpretation of American Political Thought since the Revolution*. New York, Hartcourt, Brace and World.
- Jöreskog, K. & D. Sörbom (1983). *LISREL VI User's Guide*. Uppsala, Department of Statistics.
- Kiewiet, D.R. (1981). Policy oriented voting in response to economic issues. *American Journal of Political Science*, 75, 448-460.
- Kinder, D.R. & D.R. Kiewiet (1979). Economic grievances and political behavior: The role of personal discontents and collective judgements in congressional voting. *American Journal of Political Science*, 23, 495-527.
- Kinder, D.R. & D.R. Kiewiet (1981). Sociotropic politics: the American case. *British Journal of Political Science*, 11, 129-162.
- Kramer, G. (1971). Short term fluctuations in U.S. Voting Behavior, 1896-1964. *American Journal of Political Science*, 75, 448-460.
- Kuklinski, J.H. & D.M. West (1981). Economic expectations and voting behavior in U.S.

- House and Senate elections, *American Political Sciences Review*, 75, 436-447.
- Lewis-Beck, M.S. (1986). Comparative economic voting: Britain, France, Germany, Italy. *American Journal of Political Science*, 30, 315-345.
- Lipset, S.M. & S. Rokkan (1976). *Party systems and voter alignments*. New York, The Free Press.
- Middendorp, C.P. (1978). *Progressiveness and conservatism. The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*. Berlin, The Hague, New York, Mouton De Gruyter.
- Middendorp, C.P. (1988). The structure of the ideological space in Dutch political culture, 1970-1975: Methodology, Stability, Relevance. *Paper presented at the International Conference on Social Science Methodology, Dubrovnik, Yugoslavia*, May 30-June 3.
- Middendorp, C.P. (1988a). Mag Lubbers zijn karwei afmaken? CDA kiezers steeds kritischer over kabinet. *Intermediar*, 14, 5-7.
- Middendorp, C.P. (1989a). Ideologie en Stemgedrag in Nederland. *Acta Politica*, 24,2: 171-190.
- Middendorp, C.P. (1990). *Political Culture and Ideology. Political Change in the Netherlands after deconsecration, 1970-1985*. (nog te verschijnen).
- Middendorp, C.P., C.F. Maas & W.E. Saris (1987). Beleidsevaluaties en stemmotieven van zekere en potentiële kiezers, 1 en 2. *Namens*, 2, 7-8, 397-454.
- Saris, W.E. & H. Stronkhorst (1984). *Causal modelling in non-experimental research*. Amsterdam, Sociometric Research Foundation.
- Sigelman, L. & Y. Tsai (1981). A reanalysis of the linkage between personal finances and voting behavior. *American Politics Quarterly*, 9, 371-399.
- Thomassen, J.A.A. (1976). Party identification as a cross-cultural concept; its meaning in The Netherlands. *Acta Politica*, 10, 36-56.
- Weatherford, M.S. (1978). Economic conditions and electoral outcomes: class differences in the political response to recession. *American Journal of Political Science*, 22, 917-937.
- Whiteley, P. (1985). Perceptions of Economic Performance and Voting Behavior in the 1983 General Election in Britain. In: H. Eulau & M.S. Lewis-Beck (eds.), *Economic Conditions and Electoral Outcomes: The United States and Western Europe*. New York, Agathon Press.
- Wides, J.W. (1976). Self-perceived economic change and political orientations: a preliminary exploration. *American Politics Quarterly*, 4, 394-411.

Bijlage

Wij hebben de volgende gegevens in het model bijeengebracht:

- De Retrospectieve Evaluatie van de Persoonlijke Economische Conditie (REPEC).
- De Retrospectieve Evaluatie van de Nationale Economische Conditie (RENEC).
- Retrospectieve evaluatie van het Effect van het regeringsbeleid op de Persoonlijke Economische Conditie (REFPEC).
- Retrospectieve evaluatie van het Effect van het regeringsbeleid op de Nationale Economische Conditie (REFNEC).
- De PROspectieve verwachting van het effect van het regeringsbeleid op de Persoonlijke Economische Conditie (PROPEC).
- De PROspectieve verwachting van het effect van het regeringsbeleid op de Nationale Economische Conditie (PRONEC).
- De gevoelens (AFFECTIES) van boosheid op resp. verheugd zijn over het gevoerde regeringsbeleid in zijn effect op de Persoonlijke Economische Conditie (AFFPEC).

h. Idem ten aanzien van het effect van het gevoerde beleid op de Nationale Economische Conditie (AFFNEC).

i. De algemene EVALUATIE van het BEleid (BELEVA).

(De letterlijke tekst van de vragen plus de frequentie-verdelingen van de antwoorden zijn op aanvraag verkrijgbaar bij de auteurs.)

Ad a.

De vraag in hoeverre de verandering in de eigen economische condities het stemmen op regeringspartijen respectievelijk de oppositie bepaalt, ligt ten grondslag aan veel Amerikaans onderzoek (Whiteley, 1985; Kinder & Kiewiet, 1981; Sigelman & Tsai, 1981; Wides, 1976; Fiorina, 1978; Lewis-Beck, 1983; Kiewiet, 1981; Weatherford, 1978; Eulau & Lewis-Beck, 1985).

De gedachtengang bij veel van deze studies is eenvoudig: als iemand merkt dat zijn persoonlijke economische situatie (PEC) verslechtert, zal hij dit (mede en in zekere mate) aan het regeringsbeleid wijten en daardoor ertoe neigen op de oppositie te stemmen. In het algemeen wordt in het Amerikaanse onderzoek echter nauwelijks een effect van de retrospectieve evaluatie van de PEC op het stemgedrag gevonden, tenzij in bijzondere gevallen (Wides, 1976) of in speciale groepen (Weatherford, 1978). Dit kan samenhangen met de specifieke Amerikaanse politieke cultuur waarin slechts weinigen het een taak der regering achten om te zorgen voor hun persoonlijk economisch welzijn. Gaat het iemand individueel slecht, dan wordt dat de regering en haar beleid niet aangerekend (zie tekst artikel).

Ad b.

Anders is het echter volgens vele onderzoeken gesteld met de retrospectieve beoordeling van de *nationale* economische situatie (NEC) (Kinder & Kiewiet, 1979; 1981). Gaat het met de nationale economie goed, dan wordt dit wel aan het regeringsbeleid toegeschreven; evenzeer als wanneer het slecht gaat (zie ook Whiteley, 1985; Conover & Feldman, 1983).

Zowel de retrospectieve evaluatie van PEC als van NEC zullen in het model als 'externe' variabelen worden opgenomen.

Ad c. en d.

Het is duidelijk dat de evaluatie van verandering in de PEC respectievelijk de NEC en hun mogelijke effect op stemgedrag (regering versus oppositie) niet los gezien kan worden van de rol die daarbij wordt toegeschreven aan het regeringsbeleid. Als men veranderingen in de PEC wijt aan het gevoerde regeringsbeleid, dan zal dit een veel sterker effect hebben op het stemgedrag dan wanneer men dat niet doet. Dit geldt evenzeer voor de NEC. Vandaar dat wij twee variabelen in het model hebben opgenomen welke verwijzen naar het gepercipieerde *effect van het regeringsbeleid* op PEC respectievelijk NEC (REFPEC en REFNEC).

Ad e. en f.

Aan de perceptie van het effect van het regeringsbeleid zitten echter twee kanten. In de eerste plaats kan men het effect van het *gevoerde* beleid *evalueren* zoals boven aangegeven; in de tweede plaats schept het beleid ook *verwachtingen* over zijn effecten in de toekomst, op zowel de PEC als de NEC. Lewis-Beck (1986) heeft een aantal beleids-evaluerende variabelen respectievelijk verwachtingen van het effect van het beleid in de toekomst, zowel voor PEC als NEC, in één regressie-model samengebracht, in combinatie met enkele eerder genoemde (retrospectieve evaluatie van de NEC) en een 'affect'-variabele (zie ook Wides, 1976; Kukinski & West 1981).

Ad g. en h.

Enkele auteurs hebben erop gewezen dat de *emoties* die gepaard (kunnen) gaan met de retrospectieve en prospectieve evaluaties van de effecten van het regeringsbeleid op zowel PEC als NEC van belang kunnen zijn als determinant van stemgedrag (Lewis-Beck, 1986). In ons model willen wij daarom een affectieve meting voor emoties met betrekking tot de effecten van het gevoerde regeringsbeleid op zowel PEC als NEC opnemen.

Ad i.

Uiteraard mag verwacht worden dat de algemene evaluatie van het gevoerde beleid door de regering(spartijen) een belangrijke determinant van het stemgedrag op regering versus oppositie is. Sommige auteurs nemen 'algemene beleidsevaluatie' als afhankelijke variabele (Sigelman & Tsai, 1981; Conover & Feldman 1983); meestal wordt een sterke 'intrinsieke' relatie met het stemgedrag zonder meer aangenomen. Ons is geen studie bekend waarin eveneens zowel de algemene beleidsevaluatie als het daarvan afhankelijke stemgedrag beide zijn opgenomen. De algemene beleidsevaluatie lijkt ons een soort 'resultante' variabele te kunnen zijn; de laatste in een causale keten welke leidt tot het feitelijke stemgedrag. Nader onderzoek hiernaar is gewenst, omdat het stemgedrag uiteraard ook door andere variabelen wordt bepaald. Wij zullen in onze modellen ook onderzoeken door welke 'economische' variabelen de algemene beleidsevaluatie wordt bepaald.